

Principles of Community Management Based on the Divine Tradition of Social Change

Khalil Arefi

PhD student of Quran and Hadith Sciences, Allameh
Tabataba'i University, Tehran, Iran

Ali Banaee

Assistant Professor of Islamic Education, Allameh
Tabataba'i University, Tehran, Iran

Vahid Khashei

Associate Professor, Department of Business
Management, Faculty of Management and Accounting,
Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran

Abstract

The divine traditions are the laws of God Almighty for the creation of the world and human life, and God, who is wise, knowledgeable and the creator of creatures, has established the best laws for human life. So, in order to improve human social life, the principles of society management must be based on divine traditions. One of the formative traditions related to the social and worldly life of people is the divine tradition of social change. This divine tradition means that people are able to change the state of their society from favorable to unfavorable and vice versa. Now these questions are raised, what are the principles of community management based on this divine tradition? What are the conditions for the fulfillment of this divine tradition in society? In this article, these issues are answered by descriptive-analytical method and using verses and traditions. The spiritual and inner change of people influencing the society is a condition for the realization of this divine tradition. The principles of community management, which are based on the tradition of social change, are: 1. The principle of preventing the spread of corruption, prostitution and rebellion in society, 2. The principle of managers paying attention to the inside of

– Corresponding Author: arefy313.1367@gmail.com

How to Cite: Arefi, Kh., Banaee, A., Khashei, V. (2025). Principles of Community Management Based on the Divine Tradition of Social Change, *Journal of Seraje Monir*, 16(51), 287-316. DOI: 10.22054/ajsm.2025.77343.1991

society, 3. The principle of democracy, 4. The principle of people believing in the divine tradition. Social change.

Extended Abstract

1. Introduction

The world of creation and human life has rules and regulations established by God, called divine traditions, which have been expressed in verses and hadiths. On the other hand, God is aware of all the material, spiritual, social, individual, spiritual and physical needs of humans and has certainly expressed the most complete and best laws for human life. In Islamic societies, for better management of society and a better life for people, society's management must be based on divine traditions, and this research seeks to infer the principles of society's management from the divine tradition of social change. Therefore, the main issue of this research is what principles of society management are based on the divine tradition of social change? And in other words, what are the principles of society management based on the divine tradition of social change?

Divine traditions come in many forms: some are worldly and others are otherworldly; some are individual and others are social, and many fall under each of the aforementioned categories. In this study, one of the divinely created traditions, namely the tradition of social change, which concerns human worldly affairs and social life, is examined, and the principles of community management are inferred and explained from this divine tradition.

The tradition of social change is a Quranic principle and a foundation of the Islamic worldview and sociology. This divine tradition is derived from verse 11 of Surah *al-Ra'd*, where God has said about this tradition: "Indeed, Allah will not change the condition of a people until they change what is in them; surely, Allah will not change the condition of a people until they change the social condition of their own society." Verse 53 of Surah *al-Anfāl* also indicates this divine tradition. This article is written based on the explanation and interpretation of these two verses, using other verses and narrations.

2. Literature Review

Regarding the background of this research, it should be said that there are many works written about divine traditions, but there are few works in which the principles of community management based on divine traditions are explained, and after searching the existing works, no work was found on the principles of community management based on the divine tradition of social change. Of course, Alireza Afzali has written an article titled "What are divine traditions and the necessity of their application in the governance system." This article was published in December 1401, in the Governance Studies Journal, by the Research Center of the Islamic Consultative Assembly. However, this article discusses only the nature and general characteristics of divine traditions, their typology, and the necessity of applying them in the governance system.

In addition to the above article, Alireza Afzali has written another article titled "Islamic Management Based on Divine Traditions, Case Study: Sustenance", which was published in the winter of 2016 by the Quarterly Journal of Fundamental Research on Islamic Sciences. However, this article only focuses on the tradition of sustenance and does not discuss the tradition of social change. In addition, the principles of management rooted in the tradition of sustenance are not clearly explained in this article.

Regarding the tradition of social change, two articles titled "Analysis of the tradition and structure of social change (with emphasis on verse 11 of Surah *al-Ra'd*)" and "Analysis, comparison and criticism of the views of commentators on the tradition of change (below verse 11 of Surah *al-Ra'd*)" have been written by Nabiullah Sadrifar and colleagues. However, in these two works, the author did not address the principles of community management and did not seek to infer them from the divine tradition of change. The author of the present work seeks to infer the principles of community management based on the divine tradition of social change. Therefore, no work that addresses the topic of this article was found.

3. Methodology

The method of this article is descriptive-analytical, and the research issues are addressed by analyzing and examining verses and narrations related to the tradition of social change. First, the main concepts of the

research are explained, then, using the verses and narrations, the conditions for realizing the tradition of social change are stated. Then, the principles of community management, grounded in the tradition of social change, are inferred and analyzed.

4. Results

The spiritual and inner change of individuals who influence society is a condition for the realization of this divine tradition. The principles of community management, which are based on the tradition of social change, include: 1. The principle of preventing the spread of corruption, prostitution, and rebellion in society, 2. The principle of managers paying attention to the inside of society, 3. The principle of people-oriented behavior, 4. The principle of people believing in the divine tradition of social change.

5. Conclusion

The tradition of social change is one of the formation traditions and divine laws for human social life in this world, meaning that people can change the state of their society from a desirable to an undesirable state, and vice versa. To realize this divine tradition in society, two conditions are necessary, which are: Changing the people who influence society; changing the spiritual and inner lives of people in society. According to these two conditions, if the majority of people in a society are sinners and oppress people and abandon good deeds and gratitude to God, that society will be destroyed. Of course, according to this divine tradition, the opposite is also true. Therefore, to improve the state of people's social life and achieve correct, Islamic management in Islamic societies, the principles of societal management must be based on divine traditions, because God, who is the creator of man and the world, is more aware of all human needs and interests. The principles of community management, which are based on the tradition of social change, are:

1. The principle of preventing the spread of corruption, prostitution, and rebellion in society: According to this principle, if the majority of the people in the community turn towards corruption, prostitution, and rebellion, that society will go towards destruction. Therefore, all people in the community, especially the managers of the community, must adhere to this principle in order to prevent the destruction of the Islamic state.

2. The principle of managers paying attention to the inside of the community: According to this principle, the managers of Islamic societies should pay attention to the inside of the community instead of paying attention to external factors in order to change the society to a desirable state.

3. The principle of democracy: According to this principle, the managers of the community should observe the principle of democracy in Islamic societies in order to preserve the governance and Islamic nature of the government.

4. The principle of people believing in the divine tradition of social change: People's actions are derived from their beliefs and thoughts, and on the other hand, according to the divine tradition of social change, the actions of the people of each society have an effect on the progress or destruction of that society. Therefore, to manage society, the managers of Islamic societies must take charge of shaping public opinion and the beliefs of the society's people, so that the people of the society take measures to preserve and strengthen the Islamic system. Some of the effects of people's belief in the tradition of social change include: 1. Hope for an improvement in the state of social life and efforts for it, 2. Trying to reform most people in the society, and popularizing enjoying what is right and forbidding what is wrong in the society, 3. Trying to bring others along with them.

Keywords: Community Management, Principles of Management, Islamic Management, Divine Tradition of Change, Social Traditions.

اصول مدیریت جامعه مبتنی بر سنت الهی تغییر اجتماعی

دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران،
ایران

خلیل عارفی

استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشکده الهیات و معارف اسلامی
دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

علی بنائی *

دانشیار گروه مدیریت بازرگانی دانشکده مدیریت و حسابداری دانشگاه
علامه طباطبائی، تهران، ایران

وحید خاشعی و رنامخواستی

چکیده

سنن الهی قوانین خداوند متعال برای جهان آفرینش و زندگی انسان‌هاست و خداوندی که حکیم، عالم و خالق موجودات است، بهترین قوانین را برای زندگی بشر وضع کرده است. پس برای بهبود زندگی اجتماعی بشر، باید اصول مدیریت جامعه مبتنی بر سنن الهی باشد. یکی از سنت‌های تکوینی مربوط به زندگی اجتماعی و دنیوی مردم، سنت الهی تغییر اجتماعی است. این سنت بدین معناست که مردم قادرند وضعیت جامعه‌ی خود را از وضعیت مطلوب به وضعیت نامطلوب و بالعکس تغییر دهند. حال این سؤالات مطرح است که اصول مدیریت جامعه مبتنی بر این سنت الهی چیست؟ شرایط تحقق این سنت الهی در جامعه چیست؟ در این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از آیات و روایات، به این مسائل پاسخ داده می‌شود. تغییر روحی و باطنی افراد تأثیرگذار بر جامعه، شرط تحقق این سنت الهی است. اصول مدیریت جامعه که مبتنی بر سنت تغییر اجتماعی است، عبارت‌اند از: ۱. اصل جلوگیری از رواج فساد، فحشا و عصیان در جامعه، ۲. اصل توجه مدیران به درون جامعه، ۳. اصل مردم‌داری، ۴. اصل باورمندی مردم به سنت الهی تغییر اجتماعی.

کلیدواژه‌ها: مدیریت جامعه، اصول مدیریت، مدیریت اسلامی، سنت الهی تغییر، سنن اجتماعی.

این مقاله مستخرج از رساله دکتری خلیل عارفی است.

* نویسنده مسئول: arefy313.1367@gmail.com

مقدمه

عالم خلقت و زندگی انسان‌ها دارای ضوابط و قواعدی است که این قواعد توسط خداوند وضع شده است و به آن‌ها سنن الهی گفته می‌شود و این سنن الهی در آیات و روایات بیان شده است. از طرفی خداوند از تمام نیازهای مادی، معنوی، اجتماعی، فردی، روحی و جسمی انسان‌ها آگاه است و قطعاً کامل‌ترین و بهترین قوانین را برای زندگی انسان بیان کرده است. در جوامع اسلامی، برای مدیریت بهتر جامعه و زندگی بهتر مردم، می‌بایست مدیریت جامعه مبتنی بر سنن الهی باشد و این پژوهش درصدد استنباط اصول مدیریت جامعه بر اساس سنت الهی تغییر اجتماعی است؛ بنابراین مسئله اصلی این پژوهش این است که اصول مدیریت جامعه مبتنی بر سنت الهی تغییر اجتماعی چیست؟ و به بیانی دیگر، بر اساس سنت الهی تغییر اجتماعی، اصول مدیریت جامعه کدام‌اند؟

سنن الهی گونه‌های متعددی دارد، برخی از آن‌ها دنیوی و برخی دیگر اخروی هستند، برخی از سنن الهی فردی و برخی اجتماعی هستند و سنت‌های الهی فراوانی ذیل هر کدام از دسته‌های مذکور قرار می‌گیرند. در این پژوهش یکی از سنن تکوینی الهی، یعنی سنت تغییر اجتماعی که مربوط به امور دنیوی انسان‌ها و زندگی اجتماعی آن‌هاست، مورد بررسی قرار می‌گیرد و اصول مدیریت جامعه از این سنت الهی استنباط و تبیین می‌شود.

سنت تغییر اجتماعی یک اصل قرآنی و یکی از پایه‌های جهان‌بینی و جامعه‌شناسی اسلامی است. این سنت الهی برگرفته از آیه ۱۱ سوره رعد است که خداوند درباره این سنت فرموده است: «إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ؛ به یقین خداوند وضعیت هیچ قومی را تغییر نمی‌دهد، مگر اینکه مردم آن قوم موجب تغییر وضعیت اجتماعی جامعه‌ی خویش شوند». آیه ۵۳ سوره انفال^۱ نیز بر این سنت الهی دلالت دارد، این مقاله بر اساس تبیین و تفسیر این دو آیه، با بهره‌گیری از آیات و روایات دیگر، نگارش می‌شود. از دیدگاه قرآن کریم، سنن الهی تغییرناپذیرند و سرنوشت ملت‌ها و حوادث تاریخ

۱. ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ لَمْ يَكُ مُغَيِّرًا نِعْمَةً أَنْعَمَهَا عَلَى قَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ.

شبهه به یکدیگر است و با مطالعه سنن جریان یافته در زندگی گذشتگان، می‌توان از سنن الهی عبرت گرفت تا با روشی صحیح جوامع اسلامی را مدیریت کرد. قرآن کریم به صراحت بر شباهت سرنوشت جوامع و تغییرناپذیری سنن الهی در جوامع تأکید دارد و خداوند متعال در این باره فرموده است: «فَهَلْ يُنظَرُونَ إِلَّا سُنَّتَ الْأَوَّلِينَ فَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَبْدِيلًا وَلَا كَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَحْوِيلًا * أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ (فاطر، ۴۳ و ۴۴)»^۱

بنا بر آیه فوق یکی از ویژگی‌های هر سنت الهی، غیرقابل تغییر بودن و همیشگی بودن است. طبق این ویژگی کلی سنن الهی، ضرورت تدوین این مقاله و استنباط اصول مدیریت جامعه بر اساس سنن الهی مشخص می‌شود. بدین بیان که ضوابط و قوانینی که در طول تاریخ در افعال الهی وجود دارد و طبق آن‌ها جهان اداره می‌شود، ثابت هستند. در نتیجه در هر عصری، از جمله در عصر حاضر، ضرورت دارد که با بهره‌گیری از آیات و روایات، ضوابط و سنن الهی مرتبط با زندگی اجتماعی بشر شناسایی و در امور مختلف زندگی فردی و اجتماعی، به خصوص در مدیریت جامعه، به کارگیری شود. این ضرورت در مدیریت جامعه محسوس‌تر است.

روش این مقاله توصیفی - تحلیلی است و با تحلیل و بررسی آیات و روایات مرتبط با سنت تغییر اجتماعی، به مسائل این پژوهش پاسخ داده می‌شود. ابتدا مفاهیم اصلی پژوهش تبیین می‌شود، سپس با بهره‌گیری از آیات و روایات شرایط تحقق سنت تغییر اجتماعی بیان می‌شود. سپس اصول مدیریت جامعه که مبتنی بر سنت تغییر اجتماعی است، استنباط و تحلیل می‌شود.

در مورد پیشینه این پژوهش نیز باید گفت که آثار تألیف شده در مورد سنن الهی فراوان است، ولی آثاری که در آن‌ها اصول مدیریت جامعه مبتنی بر سنن الهی تبیین شود،

۱. پس آیا جز سنت الهی جریان یافته در مورد پیشینیان را انتظار می‌برند؟ و هرگز برای سنن الهی تبدیلی نمی‌یابی و هرگز برای سنت خدا دگرگونی نخواهی یافت.* آیا در زمین نگردیده‌اند تا فرجام کار کسانی را که پیش از ایشان زیسته‌اند را ملاحظه کنند [و عبرت بگیرند]؟

اندک است و بعد از جستجو در آثار موجود، اثری که در مورد اصول مدیریت جامعه مبتنی بر سنت الهی تغییر اجتماعی باشد، یافت نشد. البته علیرضا افضلی مقاله‌ای با عنوان «چیستی سنن الهی و ضرورت کاربرد آن در نظام حکمرانی»، نگاشته است. این مقاله در آذر ۱۴۰۱، در نشریه مطالعات حکمرانی، توسط مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی چاپ شده است. ولی در این مقاله فقط به چیستی سنن الهی و ویژگی‌های کلی آن‌ها و گونه‌شناسی سنن الهی و همچنین ضرورت کاربرد سنن الهی در نظام حکمرانی پرداخته شده است.

علیرضا افضلی، علاوه بر مقاله فوق، مقاله‌ای دیگر با عنوان «مدیریت اسلامی مدیریت مبتنی بر سنت‌های الهی، مورد مطالعه: رزق»، نگاشته است که در زمستان ۱۳۹۵، توسط فصلنامه تحقیقات بنیادین علوم اسلامی منتشر شده است. لکن، در این مقاله فقط بر روی سنت رزق کار شده است و در مورد سنت تغییر اجتماعی هیچ بحثی نشده است. علاوه بر این، اصول مدیریت مبتنی بر سنت رزق نیز در این مقاله به خوبی تبیین نشده است. در مورد سنت تغییر اجتماعی، دو مقاله با عناوین «واکاوی سنت و ساختار تغییرات اجتماعی (با تأکید بر آیه ۱۱ سوره رعد)» و «تحلیل، مقایسه و نقد دیدگاه مفسران درباره سنت تغییر (ذیل آیه ۱۱ سوره رعد)»، توسط نبی‌الله صدری‌فر و همکاران، نگاشته شده است. ولی نویسنده در این دو اثر به مبحث اصول مدیریت جامعه پرداخته است و درصدد استنباط اصول مدیریت جامعه بر اساس سنت الهی تغییر نبوده است. درحالی‌که نویسنده اثر حاضر درصدد استنباط اصول مدیریت جامعه بر اساس سنت الهی تغییر اجتماعی است؛ بنابراین اثری که به مبحث این مقاله پرداخته شده باشد، یافت نشد.

۱. مفهوم‌شناسی

در این بخش مفاهیم کلی مرتبط با موضوع مقاله، یعنی مفاهیم اصول مدیریت جامعه، سنت الهی، سنت تغییر اجتماعی تبیین می‌شوند.

۱ - ۱. اصول مدیریت جامعه

مراد از مدیریت جامعه در این پژوهش، مدیریت جامعه اسلامی است؛ بنابراین جامعه هدف در این پژوهش، جوامع اسلامی است و نتایج پژوهش در تمام جوامع اسلامی، از جمله جامعه‌ی جمهوری اسلامی ایران، کاربرد دارد.

در تعریف مدیریت گفته شده است: «مدیریت فرآیند به‌کارگیری کارآمد و اثربخش منابع مادی و انسانی تحت نظام ارزشی پذیرفته‌شده آن جامعه، با عنایت به اصولی چون برنامه‌ریزی، سازمان‌دهی، تصمیم‌گیری، بسیج منابع و امکانات، هدایت و کنترل و نظارت بر اساس هدف‌های از پیش تعیین شده است» (رضائیان، ۱۳۷۴، ص ۶)؛ بنابراین تعریف مدیریت جامعه اسلامی عبارت است از: شیوه‌ی به‌کارگیری منابع انسانی و امکانات مادی جامعه، برگرفته از آموزه‌های اسلامی برای رسیدن به اهداف متأثر از نظام ارزشی اسلام.

۱ - ۲. سنت الهی

سنت کلمه‌ای عربی و از ریشه «سن» گرفته‌شده و در لغت به معنای طریق (فیومی، ۱۴۱۴، ص ۲۳)، سیره و روش (ابن فارس، ۱۴۱۴، ص ۴۵۳) است. ابن فارس سنت را جریان یافتن یک چیز و ادامه آن به سهولت و آسانی دانسته است (همان). مراد از سنت‌های الهی، قوانینی هستند که خداوند متعال بر عالم خلقت حاکم نموده و بر اساس آن‌ها، امور عالم و مخلوقات را تدبیر می‌کند (مصباح یزدی، ۱۳۸۶، ص ۱۱۴).

۱ - ۳. سنت تغییر اجتماعی

سنت تغییر اجتماعی، یکی از سنن تکوینی و قوانین الهی برای زندگی اجتماعی بشر در این دنیاست. این سنت، یکی از سنن عام الهی است و در مورد تمام جوامع انسانی و در تمام

طول تاریخ جریان داشته است. این سنت بدین معناست که مردم قادرند وضعیت جامعه‌ی خود را از وضعیت مطلوب به وضعیت نامطلوب و بالعکس تغییر دهند؛ بنابراین طبق این سنت الهی، اگر از اکثریت افراد جامعه‌ای کفر و عصیان سر بزنند، نعمات و الطاف الهی در مورد آن جامعه کم (یا قطع) خواهد شد و آن جامعه روبه‌زوال می‌رود. یا اینکه اگر اکثریت افراد جامعه‌ای اعمالی در جهت اصلاح وضعیت جامعه انجام دهند، آن جامعه اصلاح می‌شود. خلاصه اینکه انسان‌ها در زندگی اجتماعی خود قادر هستند که با اعمال و رفتار خود تغییراتی را در جامعه‌ی خود حاصل کنند.

آیاتی از قرآن کریم به‌صراحت گویای این سنت الهی است. به‌عنوان نمونه خداوند متعال فرموده است: «إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ» (رعد، ۱۱)؛ یقیناً خداوند وضعیت هیچ قومی را تغییر نمی‌دهد، مگر اینکه مردم آن قوم موجب تغییر وضعیت اجتماعی جامعه خویش شوند. علامه طباطبایی این آیه را بیان‌کننده‌ی یکی از سنن الهی دانسته و طبق تفسیر وی از آیه مذکور، خداوند فقط در حالتی وضعیت قومی را دگرگون می‌سازد که افراد آن قوم خودشان حالات روحی خود را دگرگون سازند. وی سپس برای تحقق این سنت الهی مثال‌هایی بیان کرده است. بدین بیان که مثلاً اگر قومی که شکرگزار بوده‌اند، کفران نعمت کنند، خداوند نیز نعمت‌های آن قوم را به نعمت تبدیل می‌کند. یا مثلاً اگر قومی که مطیع خداوند بوده‌اند، عصیان بورزند، در این هنگام خداوند هدایت آن‌ها را به اضلال تبدیل می‌کند. همچنین اگر قومی که ایمان داشته‌اند، به شرک بگرایند، خداوند نیز سعادت آن‌ها را به شقاوت تبدیل می‌کند.^۱

طبق گفته‌ی یکی دیگر از مفسران معاصر طبق این آیه اگر قومی مطابق با فطرت توحید، اهل ایمان و عمل صالح و عدالت و انصاف شدند، نعمت‌های دنیا و آخرت نصیب آن قوم خواهد شد و تا زمان که در آن حال باشند، نعمت‌های الهی برای آن‌ها دوام دارد و

۱. سننه جرت أن لا یغیر ما بقوم من الأحوال حتی یغیروا ما بأنفسهم من الحالات الروحیة كأن یغیروا الشکر إلى الکفر و الطاعة إلى المعصیة و الإیمان إلى الشرک فیغیر الله النعمة إلى النقمه و الهدایة إلى الإضلال و السعادة إلى الشقاء و هكذا (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۱، ص ۳۱۰).

اگر اکثریت مردم قومی آن حالات را تغییر دادند و به ظلم و شرک و کفران و مانند آن روی آوردند، خدا نعمت‌ها را به نعمت مبدل می‌کند. طبق بیان این مفسر آیه شریفه‌ی محل بحث هم بر تغییر جامعه از وضعیت مطلوب به نامطلوب و هم بر تغییر جامعه از وضعیت نامطلوب به مطلوب دلالت می‌کند. (ر.ک: قرشی بنابی، ۱۳۷۵، ج ۵، ص ۲۱۳). چنانچه در آیه‌ای دیگر خداوند متعال گفته است: «وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَلَٰكِن كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُم بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ» (اعراف، ۹۶).

خداوند متعال درباره این سنت الهی در آیه‌ای دیگر فرموده است: «ذَلِكِ بَأَنَّ اللَّهَ لَمْ يَكُ مُغَيِّرًا نِّعْمَةً أَنْعَمَهَا عَلَىٰ قَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ» (انفال، ۵۳)؛ این (عذاب‌ها برای مشرکان) از آن‌روست که خداوند (طبق سنت جاریه خود) بر آن نیست که نعمتی را که بر قومی ارزانی داشته تغییر دهد (از آنان سلب کند) تا آنکه آن‌ها آنچه در خود دارند (از حالات صالحه) تغییر دهند» (مشکینی، ترجمه قرآن). با توجه به سیاق این آیه، عبارت مذکور ناظر به تغییر از وضعیت مطلوب به نامطلوب است. طبق بیان علامه طباطبایی این آیه از تعلیل به امری عام و تطبیق آن بر موردی خاص است و این آیه یکی از مصادیق این سنت جاری الهی است که خداوند نعمتی را که به قومی بدهد تغییرش نمی‌دهد مگر آنکه آن قوم آنچه را که در نفوس دارند تغییر دهند (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۹، ص ۱۰۱).

در مورد سنت تغییر اجتماعی این مسئله مطرح است که آیا آیه ۱۱ سوره رعد، عام است و شامل تغییر جامعه از وضعیت مطلوب به نامطلوب و عکس آن می‌شود؟ یا این سنت الهی فقط شامل تغییر جامعه از وضعیت مطلوب به نامطلوب می‌شود؟ نبی‌الله صدری‌فر در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل، مقایسه و نقد دیدگاه مفسران درباره سنت تغییر (ذیل آیه ۱۱ سوره رعد)»، این مسئله و دیدگاه مفسران در این مورد را بررسی کرده است و طبق نظر وی سنت الهی تغییر اجتماعی و آیه ۱۱ سوره رعد، عام است و آیه‌ی مذکور هم شامل تغییر جامعه از وضعیت مطلوب به نامطلوب می‌شود و هم شامل تغییر جامعه از وضعیت نامطلوب به مطلوب می‌گردد (ر.ک: صدری‌فر، ۱۳۹۷). محمد صادقی تهرانی، یکی از مفسران معاصر، نیز آیه ۱۱ سوره رعد و این سنت الهی را عام می‌داند که شامل تغییر جامعه

از خیر به شر و از شر به خیر می‌شود. (ر.ک: صادقی تهرانی، ۱۴۰۶، ج ۱۵، ص ۲۷۲).^۱
بنابراین سنت تغییر اجتماعی از جهتی دو نوع است که عبارت‌اند از: ۱. تغییر جامعه از وضعیت نامطلوب به وضعیت مطلوب، ۲. تغییر جامعه از وضعیت مطلوب به نامطلوب. مورد اول نمونه‌های فراوانی در طول تاریخ اسلام دارد که یکی از بارزترین مصداق تغییر جامعه از وضعیت نامطلوب به وضعیت مطلوب، انقلاب جمهوری اسلامی ایران، در سال ۱۳۵۷ ه.ش، است. نوع دوم نیز مصداق فراوانی در تاریخ دارد که بارزترین مصداق آن انتقال ظاهری حکمرانی از امام علی (علیه‌السلام) به معاویه، در سال ۴۱ ه.ق، است.

۲. شرایط تحقق سنت تغییر اجتماعی

برای استنباط اصول مدیریت جامعه از سنت تغییر اجتماعی لازم است که ابتدا شرایط تحقق این سنت الهی مشخص شود. به‌طور خلاصه شرط تحقق این سنت الهی «تغییر مردم» است؛ اما دو سؤال اساسی در شرط تحقق مذکور مطرح است. اول اینکه تغییر چه مقداری و چه گروهی از مردم جامعه ملاک تحقق این سنت الهی است؟ دوم اینکه مراد از تغییر چه نوع تغییری است؟ در ادامه به این دو سؤال پاسخ داده می‌شود.

۱-۲. تغییر افراد تأثیرگذار بر جامعه

آیا مراد از «تغییر مردم» تغییر همه مردم است؟ یا تغییر اکثریت مردم ملاک است؟ یا تغییر تعداد کمی از مردم، برای تحقق این سنت الهی کافی است؟ یا اینکه مراد از «تغییر مردم» تغییر گروه خاصی از مردم منظور است؟

در هر دو آیه‌ی ۱۱ سوره رعد^۲ و ۵۳ سوره انفال،^۳ که بر سنت الهی تغییر دلالت دارند، از واژه قوم استفاده شده و تغییر قوم موجب تغییر جامعه دانسته شده است؛ بنابراین

۱. و قد تختلفان فی مختلف التغير، فهنا «حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ» قد يعم الخير و الشر و في الأنفال [منظور سوره انفال، آیه ۵۳ است] يختص بالشر.

۲. إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ.

۳. ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ لَمْ يَكُ مُغَيِّرًا نِعْمَةً أَنْعَمَهَا عَلَى قَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ.

باید مشخص شود که مراد از عبارت «تغییر قوم» چیست؟

از نظر عقلی برای تغییر قوم، چندین حالت متصور است که عبارت‌اند از: ۱. تغییر همه افراد جامعه، ۲. تغییر اکثریت افراد جامعه، ۳. تغییر اقلیت مردم جامعه، ۴. تغییر افراد تأثیرگذار بر جامعه.

تغییر همه افراد جامعه طبق تجربه‌ی تاریخی، در خارج هرگز محقق نخواهد شد؛ زیرا هیچ‌گاه در طول تاریخ تک‌تک افراد جامعه‌ای دارای عقاید و رفتارهای یکسان نبوده‌اند. طبق نظر یکی از مفسران نیز مراد از تغییر مردم جامعه، در آیه ۱۱ سوره رعد، تغییر تک‌تک افراد آن جامعه نیست. وی در تفسیر این آیه گفته است: «این آیه در مورد جوامع بشری است، نه تک‌تک افراد انسانی» (قرائنی، ۱۳۸۸، ج ۴، ص ۳۲۵).

اما در مورد تغییر اکثریت یا اقلیت مردم، تغییر اکثریت مردم جامعه برای تحقق این سنت الهی به‌واقع نزدیک‌تر است؛ زیرا عقل حکم می‌کند که تحقق قوانین الهی طبق اعمال اکثریت مردم، بر تحقق آن‌ها طبق اعمال اقلیت مردم، اولویت داشته باشد. شاهد این مطلب این است که طبق قوانین اجتماعی جمهوری اسلامی ایران که برگرفته از مبانی دینی است، رأی و نظر اکثریت مردم جامعه ملاک امور اجتماعی مردم است؛ به‌عنوان نمونه برای انتخاب رئیس‌جمهور رأی اکثریت لحاظ می‌شود.

اما برای فهم بهتر دو آیه محل بحث و عبارت «تغییر قوم» شایسته است که واژه قوم در ادبیات عرب بررسی شود. برخی از لغت‌دانان، قوم را به مردان یک جامعه تفسیر کرده‌اند (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۵، ص ۲۳۱) و قوم را جماعت مردان می‌دانند که زنان در آن‌ها نباشند، زیرا غالباً مردان امور مهم و اساسی جامعه را بر عهده دارند.^۱ اما برخی دیگر از لغت‌دانان، زنان را نیز از باب تبعیت، داخل در قوم دانسته (جوهری، ۱۳۷۶، ج ۵، ص ۲۰۱۶) و قوم را کلمه‌ای می‌دانند که شامل مردان و زنانی می‌شود که با تدبیر و اعمال خود

---

۱. جَمَاعَةُ الرَّجَالِ لَيْسَ فِيهِمْ امْرَأَةٌ... سُمُّوا بِذَلِكَ لِغِيَابِهِمْ بِالْعَطَائِمِ وَالْمُهَمَّاتِ (فیومی، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۵۲۰).

اصول مدیریت جامعه مبتنی بر سنت الهی تغییر اجتماعی؛ عارفی و همکاران | ۳۰۱

بر خودشان و تصمیماتشان مسلط و مشرف هستند.^۱ پس طبق نظر لغت‌دانان دسته دوم تفسیر قوم به جماعت مردان از باب تخصیص نیست، بلکه از باب تغلیب و تبعیت است. به نظر می‌رسد که نظر لغت‌دانان دسته دوم صحیح است.

طبق هر دو تفسیر از معنای واژه قوم، مراد از تغییر قوم در آیه محل بحث، تغییر افراد تأثیرگذار بر جامعه است؛ زیرا طبق تفسیر اول، معمولاً مردان جامعه در امور اجتماعی تأثیرگذارتر از زنان جامعه هستند و غالباً زنان در امور مربوط به اجتماع، از همسران، پدران، برادران یا پسران خود یا سایر مردان جامعه تبعیت می‌کنند. همچنین طبق تفسیر دوم، قوم شامل افرادی، اعم از زن و مرد، می‌شود که نقش فعال و تأثیرگذاری در جامعه دارند.

حال باید بدین پرسش پاسخ داده شود که چه کسانی در جامعه افراد تأثیرگذاری هستند؟ در پاسخ باید گفت کسانی که برای تحقق تصمیمات اجتماعی خود قیام و تلاش می‌کنند و گروهی از مردم را برای تحقق آن امر با خود همراه می‌کنند؛ مانند کاری که امام خمینی (ره) و پیروان ایشان در انقلاب جمهوری اسلامی ایران رقم زدند و سنت تغییر اجتماعی را محقق کردند؛ بنابراین هرچند که حاکمان و مدیران جامعه نقش به‌سزایی در تأثیرگذاری بر جامعه دارند، ولی تحقق سنت اجتماعی منحصر در تغییر این دسته از افراد نیست.

پس در نتیجه مراد از تغییر قوم در دو آیه‌ی محل بحث، تغییر افراد تأثیرگذار در جامعه است. البته به‌طور طبیعی تغییر افراد مؤثر جامعه منجر به تغییر اکثریت افراد جامعه خواهد شد. بدین بیان که افراد تأثیرگذار جامعه سایر افراد جامعه را با خود همراه و هم‌عقیده می‌کنند و اکثر افراد جامعه یا به افراد تأثیرگذار جامعه در تحقق اهدافشان کمک می‌کنند و یا موافق تحقق اهداف آنها می‌شوند؛ مانند انقلاب جمهوری اسلامی ایران که امام خمینی (ره) و سایر نخبگان جامعه و پیروان آنها، بر اکثر افراد جامعه تأثیر گذاشتند و موجب تحقق سنت تغییر اجتماعی شدند.

۱. و أما القوم؛ فیطلق علی جماعه قائمین مشرفین علی أنفسهم بالتدبیر و العمل ... و الکلمه تشمل علی جماعه قائمین من الرجال و النساء؛ و التفسیر بالرجال تغلیب لا تخصیص (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۹، ص ۳۴۴).

۲-۲. تغییر روحی و باطنی مردم جامعه

یکی دیگر از سؤالاتی که باید در شرایط تحقق سنت الهی تغییر اجتماعی پاسخ داده شود، این است که چه نوع تغییری در مردم جامعه برای تحقق این سنت الهی لازم است؟ یکی از مفسران در تبیین آیه ۱۱ سوره رعد، مراد از تغییر مردم جامعه را تغییر حالات روحی و باطنی آن‌ها تفسیر کرده است؛ مانند تغییر توحید به شرک و تغییر شکر نعمت به کفران و تغییر عدالت به ظلم و تجاوز و طاعت به معصیت. وی علت این قانون کلی خداوند را این گونه بیان کرده است که بین حالات روحی و استعداد مردم و اوضاع خارجی جامعه‌ای که آن مردم در آن زندگی می‌کنند، ارتباط و تلازم حتمی وجود دارد. (ر.ک: قرشی بنابی، ۱۳۷۵، ج ۵، ص ۲۱۳). یکی دیگر از مفسران، در تفسیر این آیه گفته است: «برخورداری از نعمت‌های ظاهری و بیرونی، وابسته به کمالات نفسانی و حالات درونی است». (قرائنی، ۱۳۸۸، ج ۴، ص ۳۲۶).

روایات متعددی نیز در تفسیر این آیه ۱۱ سوره رعد، وارد شده است که گویای همین مطلب است که مراد از تغییری که موجب تغییر جامعه می‌شود، تغییر روحی و باطنی مردم است. با ملاحظه روایات وارد شده ذیل تفسیر این آیه می‌توان گفت که به‌طور کلی بارزترین مصادیق تغییری که موجب تحقق این سنت الهی می‌شود عبارت‌اند از: ۱. انجام گناهان یا ترک گناهان، ۲. ظلم به مردم یا رفتار عادلانه با آن‌ها، ۳. ترک یا انجام کارهای خیر، ۴. ترک شکر یا شکرگزاری (ر.ک: صدوق، ۱۴۰۳، ص ۲۷۰).

البته لازم به ذکر است که عوامل چهارگانه مذکور از بارزترین مصادیق تغییر روحی و باطنی مردم جامعه هستند و این عوامل به‌تنهایی یا به‌صورت جمعی شرط تحقق این سنت الهی نیستند. بلکه شرط تحقق این سنت الهی، تغییر روحی و باطنی افراد تأثیرگذار جامعه است که این چهار عامل از بارزترین مصادیق این تغییر هستند. در ادامه هر یک از این موارد چهارگانه مذکور در روایات همراه با مستندات آن‌ها بیان می‌شود.

۲-۲-۱. انجام گناهان یا ترک گناهان

در روایتی امام صادق (علیه‌السلام) به نقل از پدرشان، فرموده‌اند که خداوند هیچ نعمتی را

اصول مدیریت جامعه مبتنی بر سنت الهی تغییر اجتماعی؛ عارفی و همکاران | ۳۰۳

از بنده‌اش نمی‌گیرد، مگر اینکه آن شخص گناهی انجام می‌دهد و انجام آن گناه باعث سلب نعمت از وی می‌شود. سپس حضرت این مطلب را به قول خداوند در آیه ۱۱ سوره رعد استناد داده است.^۱

از امام رضا (علیه‌السلام) در مورد آیه ۱۱ سوره رعد پرسیده شد و حضرت در پاسخ فرموده‌اند که تغییر از راحتی به سختی زمانی حاصل می‌شود که مردم خودشان به وسیله انجام خطاها و آنچه از آن نهی شدند، از نعمت‌های الهی روی گردان شوند.^۲ برخی از مفسران نیز در تفسیر آیه ۱۱ سوره رعد، انجام گناه را عامل تحقق این سنت الهی ذکر کرده‌اند. به عنوان نمونه طبرسی در تفسیر این آیه گفته است: «خدا سلامت و نعمت امتی را تغییر نمی‌دهد، مگر این که آنان خود را تغییر دهند؛ یعنی به دلیل گناهان زیاد، از حالت اطاعت به گناه کاری در آیند». (طبرسی، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۲۲۰).

طبق استدلالی که قبلاً بیان شد، سنت تغییر اجتماعی عام است و هم شامل تغییر جامعه از وضعیت مطلوب به نامطلوب می‌شود و هم شامل تغییر جامعه از وضعیت نامطلوب به مطلوب می‌گردد؛ بنابراین زمانی که انجام گناهان عامل تحقق تغییر جامعه از وضعیت مطلوب به نامطلوب باشد، پس ترک گناهان نیز عامل تحقق تغییر جامعه از وضعیت نامطلوب به مطلوب است.

۲-۲-۲. ظلم یا عدالت

ظلم به مردم نیز موجب تغییر جامعه از وضعیت مطلوب به نامطلوب می‌شود. همچنین رفتار عادلانه با مردم جامعه و برقراری عدالت موجب تغییر جامعه از وضعیت نامطلوب به مطلوب می‌گردد؛ بنابراین یکی دیگر از شروط تحقق سنت تغییر اجتماعی ظلم به مردم یا

۱. عن أبي عبد الله (عليه السلام) قال: إنَّ أباي كان يقول: إنَّ الله قضى قضاءً حتماً، لا ينعم على عبده نعمةً فسلبها إياه قبل أن يحدث العبد ذنباً يستوجب بذلك الذنب سلب تلك النعمة و ذلك قول الله: «إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنفُسِهِمْ». (عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۲۰۶).

۲. أَمَّا التَّغْيِيرُ فَإِنَّهُ لَا يَسِيءُ إِلَيْهِمْ حَتَّى يَتَوَلَّوْا ذَلِكَ بِأَنفُسِهِمْ بِخَطَايَاهُمْ، وَارْتِكَابِهِمْ مَا نَهَى عَنْهُ (احمدی میانجی، ۱۴۲۶، ج ۵، ص ۲۵۶).

رفتار عادلانه با مردم است.

این شرط یکی از مصادیق انجام یا ترک گناهان است. ولی به دلیل اینکه در روایتی به خصوص این مورد اشاره شده است، در این بخش به صورت مجزا به این مورد پرداخته می‌شود. امام سجاد (علیه السلام) در تفسیر این آیه فرموده است: «گناهانی که موجب تغییر نعمت‌های الهی می‌شوند عبارت‌اند از: ۱. ظلم به مردم، ۲. ترک کارهای خیر، ۳. کفران نعمت و ترک شکر خداوند»^۱.

۲-۲-۳. ترک یا انجام کارهای خیر

در روایتی که در بخش قبل از امام سجاد (ع) گذشت، حضرت ترک کارهای خیر توسط مردم جامعه را عامل تحقق سنت تغییر اجتماعی از وضعیت مطلوب به نامطلوب دانسته است؛ بنابراین انجام کارهای خیر توسط مردم نیز عامل تغییر جامعه از وضعیت نامطلوب به مطلوب است.

۲-۲-۴. ترک شکر خداوند یا شکرگزاری

یکی دیگر از مصادیق بارز تغییر روحی و باطنی مردم، ترک شکر خداوند یا شکرگزار بودن بابت نعمت‌های الهی است. بدین بیان که اگر اکثریت مردم جامعه کفران نعمت کنند و شاکر نعمت‌های الهی نباشند، جامعه از وضعیت مطلوب به نامطلوب تغییر می‌کند. همچنین اگر اکثریت مردم شکرگزار نعمت‌های الهی باشند، وضعیت جامعه رو به بهبود می‌رود و به حالت مطلوب‌تر تغییر می‌کند.

در روایت مذکور از امام سجاد (ع) نیز کفران نعمت و ترک شکر خداوند یکی از مصادیق عواملی است که موجب تحقق سنت الهی تغییر اجتماعی می‌شود. در روایتی دیگر نیز امام صادق (ع)، ناسپاسی نعمت‌های خداوند را عامل تغییر نعمت‌های الهی دانسته و

۱. امام سجاد علیه السلام فرموده است: «الذُّنُوبُ الَّتِي تُغَيِّرُ النِّعْمَ: الْبَغْيُ عَلَى النَّاسِ، وَالزَّوَالُ عَنِ الْعَادَةِ فِي الْخَيْرِ وَاصْطِنَاعُ الْمَعْرُوفِ، وَكُفْرَانُ النِّعْمِ، وَتَرْكُ الشُّكْرِ، قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ: إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ». (صدوق، ۱۴۰۳، ص ۲۷۰).

سپس این مطلب را به آیه ۱۱ سوره رعد استناد کرده است.^۱
یکی از مفسران نیز در تفسیر آیه ۱۱ سوره رعد گفته است: «خداوند نعمتی را که عطا فرماید پس نمی گیرد، مگر آنکه مردم، آن نعمت را ناسپاسی کنند» (قرائنی، ۱۳۸۸، ج ۴، ص ۳۲۶).

بنابراین زمانی که کفران نعمت و ترک شکرگزاری خداوند موجب تغییر جامعه از وضعیت مطلوب به وضعیت نامطلوب شود. پس شکرگزاری نعمت‌های خداوند نیز موجب تغییر جامعه از وضعیت نامطلوب به مطلوب می‌گردد یا موجب بهبود وضعیت جامعه می‌شود.

۳. اصول مدیریت جامعه، برگرفته از سنت تغییر اجتماعی

مدیران جوامع اسلامی در صورت آگاهی از سنت تغییر اجتماعی و باور به تحقق حتمی این قانون الهی در زندگی انسان‌ها، برای حفظ جامعه اسلامی و مدیریت صحیح بر جامعه باید اصول مدیریت جامعه برگرفته از این سنت الهی را رعایت کنند؛ بنابراین بدین جهت در این بخش از مقاله اصول مدیریت جامعه که مبتنی بر سنت تغییر اجتماعی است، بیان می‌شود.

اصول مدیریت جامعه تحت سه ساحت ارتباط افراد جامعه با یکدیگر، ارتباط حاکمان و مدیران جامعه با مردم و ارتباط حاکمان و مدیران دولت با جوامع دیگر (ارتباط دولت‌ها یا یکدیگر)، مورد بررسی قرار می‌گیرند؛ بنابراین هر یک از اصولی که در ادامه ذکر می‌شود، تحت یکی از این ساحت‌هاست که ذیل مباحث به ساحت‌های مربوط به هر اصل نیز به اختصار اشاره می‌شود.

۱. سَأَلَ رَجُلٌ أَبَاعِبِدَ اللَّهِ (ع) عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ «فَقَالُوا رَبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا وَظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ» الْآيَةَ. فَقَالَ (ع): هَؤُلَاءِ قَوْمٌ كَانَتْ لَهُمْ قُرَى مُتَّصِلَةٌ يَنْظُرُ بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ وَانْتَهَارُ جَارِيَةٌ وَأَمْوَالٌ ظَاهِرَةٌ فَكَفَرُوا نِعْمَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ وَغَيَّرُوا مَا بَأْتَتْهُمْ مِنَ عَاقِبَةِ اللَّهِ فَغَيَّرَ اللَّهُ مَا بِهِمْ مِنْ نِعْمَةٍ «وَإِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ» فَأَرْسَلَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ سَيْلَ الْعَرِمِ. فَغَرَّقَ قُرَاهُمْ وَخَرَّبَ دِيَارَهُمْ وَأَذْهَبَ أَمْوَالَهُمْ وَأَبْدَلَهُمْ مَكَانَ جَنَاتِهِمْ (كلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۲۷۴).

۳-۱. اصل جلوگیری از رواج فساد، فحشا و عصیان در جامعه

طبق سنت الهی تغییر اجتماعی و شرایط تحقق آن، اگر اکثریت افراد جامعه به سمت فساد، فحشا و عصیان روند، الطاف الهی از آن جامعه سلب خواهد شد و مقدمات نابودی آن جامعه مهیا می‌شود؛ بنابراین تمام افراد جامعه، به خصوص مدیران جامعه، برای جلوگیری از نابودی حکومت اسلامی باید به این اصل پایبند باشند.

پس اولین اصل مدیریت جامعه که از سنت تغییر اجتماعی گرفته می‌شود، اصل جلوگیری از رواج فساد، فحشا و عصیان در جامعه است؛ بنابراین مدیران و افراد جامعه باید با راه‌حل‌های مختلف جلوی رواج فساد و فحشا در میان افراد جامعه را بگیرند و کاری کنند که افراد جامعه دچار گناه نشوند.

این اصل در دو ساحت ارتباط افراد جامعه با یکدیگر و ارتباط مدیران جامعه با افراد جامعه قرار می‌گیرد. چرا که طبق این اصل هم مسئولان جوامع اسلامی باید از رواج فساد و عصیان افراد جامعه جلوگیری کنند و هم افراد جامعه نباید نسبت به اعمال و رفتار سائر مردم جامعه بی‌تفاوت باشند و در ادامه در مورد امر به معروف و نهی از منکر افراد جامعه نسبت به یکدیگر مطالبی بیان می‌شود.

پس طبق این سنت الهی مردم جامعه، اعم از مسئولان و غیرمسئولان، در وهله اول باید خودشان از فساد و گناه دوری کنند تا زندگی اجتماعی آنان بهبود یابد. سپس علاوه بر دوری خود از گناه، دیگران را نیز از فساد، فحشا و انجام گناه نهی کنند. چرا که یکی از شرایط تحقق این سنت الهی این است که اکثریت مردم جامعه تغییر کنند و طبق این سنت الهی افعال افراد جامعه در سرنوشت مابقی افراد آن جامعه مؤثر است.

بنابراین یکی از مصادیق جلوگیری از رواج فساد و فحشا در جامعه و رعایت این اصل در جامعه امر به معروف و نهی از منکر در جامعه است. در آیه‌ای از قرآن نیز به این مصداق اشاره شده و خداوند متعال در این باره فرموده است: «الَّذِينَ إِذَا مَكَتَاهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَآمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَلِلَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ» (حج، ۴۱). طبق این آیه حاکمان و مدیران جامعه باید امر به معروف و نهی از منکر کنند. هر چند

اصول مدیریت جامعه مبتنی بر سنت الهی تغییر اجتماعی؛ عارفی و همکاران | ۳۰۷

که در برخی از تفاسیر روایی شیعه، معصومان این آیه را مربوط به حکومت امام زمان و اصحاب ایشان دانسته‌اند (رک: بحرانی، ۱۴۱۵، ج ۳، ص ۸۹۲ و ۸۹۳)؛ ولی به هر حال حاکمان جوامع اسلامی باید حکومت مهدوی را الگوی حکمرانی بر جامعه قرار دهند و اصول مدیریت جوامع اسلامی تا حد امکان در راستای حکومت مهدوی باشد.

رهبر معظم انقلاب نیز بارها در دیدار با مسئولان نظام جمهوری اسلامی ایران، به رعایت این اصل تأکید کرده و جلوگیری از فساد و فحشا را از وظایف مسئولان نظام و از اصول حکمرانی اسلامی دانسته است. (ر.ک: خامنه‌ای، ۱۳۸۰ / ۶ / ۵).

۳-۲. اصل توجه مدیران به درون جامعه

طبق سنت الهی تغییر اجتماعی هرگونه تغییر مثبت یا منفی در جامعه برخاسته از مردم آن جامعه و اقدامات آن‌هاست؛ بنابراین طبق این قاعده الهی، مدیران جوامع اسلامی برای تغییر جامعه به وضعیت مطلوب، می‌بایست به جای توجه به عوامل بیرونی، به درون جامعه توجه کنند. پس طبق این سنت الهی، مدیران نباید پیشرفت یا عقب‌ماندگی کشور را به کشورهای خارجی گره بزنند و نباید برای اصلاح وضعیت مردم جامعه چشم‌انتظار کمک‌های افراد خارج از جامعه یا ملت‌های بیگانه باشند. بلکه برای اصلاح وضعیت زندگی اجتماعی مردم، باید به داخل جامعه چشم دوخت و مردم همین جامعه قادرند که وضعیت مطلوب را ایجاد کنند.

این اصل در دو ساحت ارتباط مدیران با افراد جامعه و ارتباط جوامع و دولت‌ها با یکدیگر مطرح می‌شود؛ زیرا طبق این اصل مدیران جامعه اولاً، باید به افراد درون جامعه توجه داشته باشند و برای اصلاح جامعه به اقدامات مثبت افراد درون جامعه امید داشته باشند. ثانیاً، مدیران جامعه نباید برای اصلاح جامعه به دولت‌های دیگر و افراد خارج از جامعه خود امیدوار باشند.

مکارم شیرازی نیز در تفسیر آیه ۱۱ سوره رعد، این اصل مدیریتی را از سنت الهی تغییر برداشت کرده است. وی جمله‌ی «إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ» را بیان‌کننده‌ی یک قانون کلی و عام سرنوشت‌ساز، حرکت‌آفرین و هشداردهنده می‌داند.

وی این اصل قرآنی را یکی از مهم‌ترین برنامه‌های اجتماعی اسلام می‌داند که بیان‌کننده این است که هرگونه تغییر و دگرگونی در خوشبختی و بدبختی زندگی اجتماعی انسان‌ها، از درون آن جامعه سرچشمه می‌گیرد و هرگونه تغییرات برونی متکی به تغییرات درونی ملت‌ها و اقوام است و هرگونه پیروزی و شکستی که به قومی رسد از همین تغییرات درونی آن‌ها سرچشمه می‌گیرد؛ بنابراین طبق این اصل قرآنی انسان‌ها برای پایان دادن به بدبختی‌ها و ناکامی‌هایشان باید دست به انقلابی فکری، فرهنگی، ایمانی و اخلاقی از درون بزنند. پس مدیران جامعه نیز برای تغییر جامعه به وضعیت مطلوب، می‌بایست به جای توجه به عوامل بیرونی، به امکانات درون جامعه توجه کنند و راه‌حل مشکلات جامعه را در درون جامعه اسلامی جستجو کنند (ر.ک: مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱۰، ص ۱۴۶ و ۱۴۷).

این اصل قرآن و سنت الهی، یکی از پایه‌های جهان‌بینی و جامعه‌شناسی اسلام است و طبق این سنت الهی بدبختی جوامع عقب‌افتاده از عوامل درونی ناشی می‌شود و اگر استعمارگران و جهان‌خواران در درون انسان‌ها و جوامع پایگاهی نداشته باشند، نمی‌توانند کاری از پیش ببرند. در نتیجه برای بررسی عوامل سقوط تمدن‌ها و پیشرفت و عقب‌ماندگی جوامع، نباید به دنبال علل خیالی شانس و بخت و اقبال بود بلکه باید علت را در ضعف درونی جامعه و مشکلات داخلی جست‌وجو کرد و پیشرفت یا عقب‌ماندگی جامعه‌ای به اقدامات مردم و مسئولان آن جامعه بستگی دارد.

۳-۳. اصل مردم‌داری

چنانچه بیان شد، یکی از مصادیق سنت تغییر اجتماعی، تغییر جامعه از وضعیت نامطلوب به وضعیت مطلوب است؛ بنابراین مردم جامعه قادرند که با اعمال خود، شرایط تحقق سنت تغییر جامعه از وضعیت نامطلوب به وضعیت مطلوب را ایجاد کنند. پس مدیران جوامع اسلامی برای حفظ حکومت اسلامی باید مراقب باشند که با رعایت اصل مردم‌داری وضعیت خوب و مطلوبی را برای زندگی اجتماعی مردم مهیا کنند تا اکثریت مردم خواستار تغییر حکومت از وضعیت نامطلوب به مطلوب نباشند.

این اصل تحت ساحت ارتباط مدیران با افراد جامعه قرار می‌گیرد. بدین بیان که

مدیران جامعه باید بدانند که اگر اکثریت مردم جامعه‌ای، خواستار تغییر حکومت جامعه‌ی خود باشند، قادر به این تغییر خواهند بود؛ بنابراین طبق این اصل مدیران جامعه برای بقای حکمرانی و اسلامی بودن حکومت، باید اصل مردم‌داری را در جوامع اسلامی رعایت کنند.

حاکمیت بر مردم در اصل فقط مختص خداوند است و حکمرانی معصومان و ولی فقیه بر مسلمانان به تبع حاکمیت خداوند است. پس حکمرانی در جوامع اسلامی باید در راستای دستورات الهی و حاکمیت خداوند متعال باشد. خداوند که حاکم اصلی تمام موجودات است، به گونه‌ای اصل مردم‌داری را در قواعد نظام خلقت رعایت کرده است و خداوند مهربان به انسان‌ها توجه فراوان دارد و طبق آیات قرآن، تمام مخلوقات موجود در زمین برای انسان‌ها خلق شده و خداوند فرموده است: «هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا» (بقره، ۲۹). همچنین تمام اجرام آسمانی نیز برای زندگی انسان خلق شده است و شب و روز و خورشید و ماه و ستارگان، همه به صلاح زندگی مردم مسخر و رام شده‌اند. خداوند در این باره فرموده است: «وَسَخَّرَ لَكُمْ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ مُسَخَّرَاتٍ بِأَمْرِهِ» (نحل، ۱۲). پس به طریق اولی حاکمان و مدیران جوامع اسلامی نیز می‌بایست اصل مردم‌داری را در حکمرانی اسلامی رعایت کنند.

الگوی مدیران اسلامی، یعنی امیرمؤمنان نیز در حکمرانی خود همیشه به اقشار مختلف مردم توجه داشت. یکی از اقشاری که حضرت به آنان توجه فراوان داشت، فقیران و یتیمان جامعه بودند. جریان کمک‌های شبانه و مخفیانه امیرمؤمنان، به فقیران و یتیمان کوفه در ایام حکمرانی حضرت، امر مسلم و قطعی تاریخی است که بی‌نیاز از ارائه مستندات است.

علاوه بر توجه شخص امیرمؤمنان به اقشار مختلف مردم، حضرت به کارگزاران خود نیز سفارش می‌کردند که در حکمرانی به اقشار مختلف مردم توجه کنند. به‌عنوان نمونه، حضرت در فرمان حکومتی خود به مالک اشتر، اقشار مختلف جامعه را نام برده و به مالک

سفارش می‌کند که با هر قشری چه رفتاری داشته باشد.^۱

۳-۴. اصل باورمندی مردم به سنت الهی تغییر اجتماعی

یکی دیگر از اصولی که ذیل سنت الهی تغییر اجتماعی بررسی می‌شود این است که مدیران جامعه باید هم خودشان به این سنت الهی باور داشته باشند و هم سائر مردم جامعه را به این سنت الهی معتقد کنند. چراکه باور به این سنت الهی آثار متعددی در زندگی اجتماعی مردم دارد که برخی از آن‌ها در ادامه بیان می‌شود.

این اصل در دو ساحت ارتباط افراد جامعه با یکدیگر و ارتباط مدیران جامعه با افراد جامعه بررسی می‌شود؛ زیرا طبق این سنت الهی هرگونه تغییری در جامعه، وابسته به تغییرات روحی و باطنی اکثریت مردم آن جامعه است و عقاید و افکار اکثریت مردم جامعه در بقا یا نابودی حکومت تأثیر دارد؛ بنابراین حاکمان و مدیران اسلامی باید به عقاید و افکار مردم جامعه توجه کنند. علاوه بر این، مردم نیز نباید نسبت به عقاید سائر افراد جامعه بی‌تفاوت باشند؛ زیرا شرط تحقق این سنت الهی تغییر روحی و باطنی اکثریت افراد جامعه است و برای تغییرات اجتماعی اکثریت افراد جامعه باید همسو شوند.

بدیهی است که هر جامعه‌ای از مردم آن جامعه تشکیل شده است و اقدامات مردم

---

۱. امیرمؤمنان به مالک اشتر فرموده است: «وَ اعْلَمُ أَنَّ الرَّعِيَّةَ طَبَقَاتٌ لَا يَصْلُحُ بَعْضُهَا إِلَّا بِبَعْضٍ وَلَا غِنَى بِبَعْضِهَا عَنْ بَعْضٍ فَمِنْهَا جُنُودُ اللَّهِ وَمِنْهَا كِتَابُ الْعَامَّةِ وَالْخَاصَّةِ وَمِنْهَا قَضَاءُ الْعَدْلِ وَمِنْهَا عُمَالُ الْإِنصَافِ وَالرَّفْقِ وَمِنْهَا أَهْلُ الْجَزِيَّةِ وَالْخَرَاجِ مِنْ أَهْلِ الدِّمَّةِ وَمُسْلِمَةُ النَّاسِ وَمِنْهَا التُّجَّارُ وَأَهْلُ الصَّنَاعَاتِ وَمِنْهَا الطَّبَقَةُ السُّفْلَى مِنْ ذَوِي الْحَاجَاتِ [الْحَاجَةِ وَالْمَسْكِنَةِ وَكُلُّ قَدْ سَمَى اللَّهُ لَهُ سَهْمَهُ وَوَضَعَ عَلَى حِدِّهِ] وَفَرِيضَتِهِ [فَرِيضَةٌ فِي كِتَابِهِ أَوْ سُنَّةِ نَبِيِّهِ صَ عَهْدًا مِنْهُ عِنْدَنَا مَحْفُوظًا (سید رضی، ۱۴۱۴، ص ۴۳۱)؛ ای مالک بدان! مردم از گروه‌های گوناگونی می‌باشند که اصلاح هر یک جز با دیگری امکان ندارد و هیچ‌یک از گروه‌ها از گروه دیگر بی‌نیاز نیست. از آن قشرها، لشکریان خدا و نویسندگان عمومی و خصوصی، قضات دادگستر، کارگزاران عدل و نظم اجتماعی، جزیه دهندگان، پرداخت کنندگان مالیات، تجار و بازرگانان، صاحبان صنعت و پیشه‌وران و نیز طبقه پایین جامعه، یعنی نیازمندان و مستمندان می‌باشند، که برای هر یک خداوند سهمی مقرر داشته و مقدار واجب آن را در قرآن یا سنت پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) تعیین کرده که پیمانی از طرف خداست و نگهداری آن بر ما لازم است.»

برگرفته از عقاید و افکار آنان است. از طرفی طبق سنت الهی تغییر اجتماعی اقدامات مردم هر جامعه در پیشرفت یا نابودی آن جامعه تأثیر دارد؛ بنابراین برای حفظ هر جامعه‌ای باید برای مدیریت افکار عمومی و مدیریت عقاید مردم آن جامعه برنامه‌ریزی کرد. در نتیجه مدیران جوامع اسلامی برای مدیریت جامعه، باید مدیریت افکار عمومی و مدیریت عقاید مردم جامعه را در دست بگیرند تا مردم جامعه اقداماتی در جهت حفظ و رشد نظام اسلامی انجام دهند.

انسان برای باور به امری، باید اولاً به آن امر آگاهی داشته باشد، ثانیاً آن امر را صحیح و صادق بداند و به آن اعتقاد قلبی داشته باشد، به گونه‌ای که آن اعتقاد به عمل فرد در راستای اعتقادش منجر شود؛ بنابراین باور به امری فراتر از آگاهی از آن امر است. حال در ادامه‌ی این بخش آثار باور مردم جامعه به سنت تغییر اجتماعی بررسی می‌شود تا مدیران جوامع اسلامی با ابزار مختلفی مانند رسانه این سنت الهی را برای مردم تبیین کنند تا آثار مذکور در جامعه محقق شود.

برخی از آثار باور به سنت تغییر اجتماعی که بر اقشار مختلف جامعه تأثیرگذار است، عبارت‌اند از:

۱. امید به بهبودی وضعیت زندگی اجتماعی و تلاش برای آن: باور به این سنت الهی باعث می‌شود که انسان در هر حال به بهبودی وضعیت زندگی اجتماعی امید داشته باشد و برای رسیدن به آن وضعیت تلاش کند. چرا که طبق این سنت الهی، اولاً هر چه قدر وضعیت جامعه نابسامان باشد، باز هم آن جامعه با تغییراتی قابل اصلاح است. پس همیشه امید به بهبود وضعیت اجتماعی وجود دارد. ثانیاً برای تغییر جامعه به وضعیت مطلوب، باید تغییراتی در خود آن جامعه شکل گیرد، پس مردم آن جامعه باید تلاش کنند تا وضعیت مطلوب حاصل شود.

۲. سعی برای اصلاح اکثر افراد جامعه: طبق این سنت الهی برای اصلاح زندگی اجتماعی، اکثریت افراد جامعه باید اقداماتی در راستای اصلاح آن جامعه انجام دهند؛ بنابراین باور به این سنت الهی باعث می‌شود انسان که طبیعتاً ناچار به زندگی اجتماعی است، برای زندگی

اجتماعی بهتر، به اقدامات اطرافیان خود نیز توجه کند و آن‌ها را امر به معروف و نهی از منکر کند تا خودش و اطرافیانش زندگی اجتماعی خوبی داشته باشند.

۳. سعی بر همراه کردن دیگران با خود: یکی دیگر از آثار باور به سنت تغییر و شرایط تحقق آن، این است که انسان‌ها سعی می‌کنند در هر مسیری که هستند، دیگران را در طی آن مسیر با خود همراه کنند. چرا که طبق این سنت الهی افعال و رفتار اکثریت افراد جامعه تعیین‌کننده سرنوشت یک جامعه و بقا یا نابودی آن جامعه است؛ بنابراین هر فرد از جامعه که به این سنت معتقد باشد، می‌داند که برای تغییر جامعه طبق خواسته خود، باید اکثریت افراد جامعه را با خود همراه کند و بدون همراهی سایر افراد جامعه نمی‌تواند خواسته‌های خود را در جامعه و زندگی اجتماعی محقق کند. پس هر انسان باورمند به این سنت الهی، فارغ از اینکه مسیرش حق است یا باطل، برای تحقق خواسته‌های خود در جامعه برای همراه کردن دیگران با خود سعی و تلاش می‌کند.

نتیجه‌گیری

سنت تغییر اجتماعی، یکی از سنن تکوینی و قوانین الهی برای زندگی اجتماعی بشر در این دنیا است و بدین معناست که مردم قادرند وضعیت جامعه‌ی خود را از وضعیت مطلوب به وضعیت نامطلوب و بالعکس تغییر دهند. برای تحقق این سنت الهی در جامعه دو شرط لازم است که عبارت‌اند از: ۱. تغییر افراد تأثیرگذار بر جامعه، ۲. تغییر روحی و باطنی مردم جامعه. طبق این دو شرط اگر اکثریت افراد جامعه‌ای گنه‌کار باشند و به مردم ظلم کنند و کارهای خیر و شکرگزاری خداوند را ترک کنند، آن جامعه به سوی نابودی می‌رود. البته طبق این سنت الهی عکس این قضیه نیز صادق است. پس برای بهبود وضعیت زندگی اجتماعی مردم و مدیریت صحیح و اسلامی در جوامع اسلامی، باید اصول مدیریت جامعه مبتنی بر سنت‌های الهی باشد، زیرا خداوند که خالق انسان و جهان است، از تمام نیازهای بشر و مصلحت آن‌ها آگاه‌تر است. اصول مدیریت جامعه که مبتنی بر سنت تغییر اجتماعی است، عبارت‌اند از:

۱. اصل جلوگیری از رواج فساد، فحشا و عصیان در جامعه: طبق این اصل اگر اکثریت

اصول مدیریت جامعه مبتنی بر سنت الهی تغییر اجتماعی؛ عارفی و همکاران | ۳۱۳

افراد جامعه به سمت فساد، فحشا و عصیان روند، آن جامعه به سوی نابودی می‌رود. پس تمام افراد جامعه، به‌خصوص مدیران جامعه، برای جلوگیری از نابودی حکومت اسلامی باید به این اصل پایبند باشند.

۲. اصل توجه مدیران به درون جامعه: طبق این اصل مدیران جوامع اسلامی برای تغییر جامعه به وضعیت مطلوب، می‌بایست به جای توجه به عوامل بیرونی، به درون جامعه توجه کنند.

۳. اصل مردم‌داری: طبق این اصل مدیران جامعه برای بقای حکمرانی و اسلامی بودن حکومت، باید اصل مردم‌داری را در جوامع اسلامی رعایت کنند.

۴. اصل باورمندی مردم به سنت الهی تغییر اجتماعی: اقدامات مردم برگرفته از عقاید و افکار آنان است و از طرفی طبق سنت الهی تغییر اجتماعی اقدامات مردم هر جامعه در پیشرفت یا نابودی آن جامعه تأثیر دارد؛ بنابراین مدیران جوامع اسلامی برای مدیریت جامعه، باید مدیریت افکار عمومی و عقاید مردم جامعه را در دست بگیرند تا مردم جامعه اقداماتی در جهت حفظ و رشد نظام اسلامی انجام دهند. برخی از آثار باور مردم به سنت تغییر اجتماعی عبارت‌اند از: ۱. امید به بهبودی وضعیت زندگی اجتماعی و تلاش برای آن، ۲. سعی برای اصلاح اکثر افراد جامعه و رواج امر به معروف و نهی از منکر در جامعه، ۳. سعی بر همراه کردن دیگران با خود.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد.

ORCID

Khalil Arefi

Ali Banaee

Vahid Khashei

<https://orcid.org/0009-0002-3423-705X>

<https://orcid.org/0000-0002-9313-5363>

<https://orcid.org/0000-0001-8536-9867>

منابع

قرآن کریم.

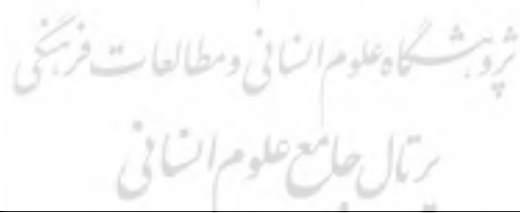
- ابن فارس، احمد، (۱۴۰۴ ق)، معجم مقاییس اللغة، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- احمدی میانجی، علی، (۱۴۲۶ ق)، مکاتیب الأئمه (علیهم السلام)، قم: دارالحدیث.
- افضلی، علیرضا، (۱۳۹۵ ش)، «مدیریت اسلامی، مدیریت مبتنی بر سنت‌های الهی (مورد مطالعه: رزق)»، فصلنامه تحقیقات بنیادین علوم انسانی، شماره ۵.
- افضلی، علیرضا، (۱۴۰۱ ش)، «حکمرانی مبتنی بر نظام سنن الهی (۱): چیستی سنن الهی و ضرورت کاربست آن در نظام حکمرانی»، نشریه مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، شماره ۱۸۵۴۷.
- بحرانی، هاشم، (۱۴۱۵ ق)، البرهان فی تفسیر القرآن، قم: مؤسسه البعثه.
- جوهری، اسماعیل، (۱۳۷۶ ق)، الصحاح، بیروت: دارالعلم للمابین.
- خانم‌های، مجموعه بیانات، قابل دسترسی در سایت <https://farsi.khamenei.ir>
- رضائیان، علی، (۱۳۷۴ ش)، اصول مدیریت، تهران: سمت.
- سیدرضی، محمد، (۱۴۱۴ ق)، نهج البلاغه، تحقیق صبحی صالح، قم: هجرت.
- صادقی تهرانی، محمد، (۱۴۰۶)، الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنه، قم: نشر فرهنگ اسلامی.
- صدری فر، نبی‌الله و همکاران، (۱۳۹۶ ش)، «واکاوی سنت و ساختار تغییرات اجتماعی (با تأکید بر آیه ۱۱ سوره رعد)»، نشریه نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، شماره ۱۲.
- صدری فر، نبی‌الله و همکاران، (۱۳۹۷ ش)، «تحلیل، مقایسه و نقد دیدگاه مفسران درباره سنت تغییر (ذیل آیه ۱۱ سوره رعد)»، نشریه پژوهش‌نامه معارف قرآنی، شماره ۳۳.
- صدوق، محمدبن بابویه، (۱۴۰۳ ق)، معانی الاخبار، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طباطبایی، سید محمدحسین، (۱۴۱۷ ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: دفتر انتشارات اسلامی (جامعه مدرسین).
- طبرسی، فضل بن حسن، (۱۴۱۲ ق)، تفسیر جوامع الجامع، قم: مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه.
- عیاشی، محمد، (۱۳۸۰ ق)، تفسیر العیاشی، تهران: مکتبه العلمیه الاسلامیه.
- فراهیدی، خلیل، (۱۴۰۹ ق)، کتاب العین، قم: نشر هجرت.
- فیومی، احمدبن محمد، (۱۴۱۴ ق)، المصباح المنیر، قم: دارالهجره.
- قرائتی، محسن، (۱۳۸۸ ش)، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.

- قرشی بنابی، علی اکبر، (۱۳۷۵ ش)، تفسیر احسن الحدیث، تهران: بنیاد بعثت.
- کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۰۷ ق)، الکافی، تحقیق علی اکبر غفاری، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مشکینی، علی، (۱۳۸۱ ش)، ترجمه قرآن، قم: نشر الهادی.
- مصباح یزدی، محمد تقی، (۱۳۸۶ ش)، جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن، قم: سازمان تبلیغات اسلامی.
- مصطفوی، حسن، (۱۳۶۸ ش) التحقیق فی کلمات القرآن، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۱ ش)، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

References [In Persian & Arabic]

- The Holy Qur'an*. (n.d.).
- Ayyāshī, M. (1380 AH). *Tafsīr al-'Ayyāshī*. Tehran: Maktabah al-'Ilmiyah al-Islāmiyah.
- Afzali, A. (2016). "Islamic Management: Management Based on Divine Traditions (Case study: Rizq)." *Fundamental Researches in Humanities Quarterly*. No. 5.
- Afzali, A. (2022). "Governance Based on the System of Divine Traditions (1): The Nature of Divine Traditions and the Necessity of Applying Them in the Governance System." *Parliament Research Center Journal*. No. 18547.
- Ahmadi Miyāneji, A. (1426 AH). *Makātūb al-A'imma (AS)*. Qom: Dār al-Hadīth.
- Bahrānī, H. (1415 AH). *al-Burhān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Qom: Mu'assasat al-Ba'thah.
- Farāhīdī, K. (1409 AH). *Kitāb al-'Ayn*. Qom: Nashr Hijrat.
- Fayyūmī, A. b. M. (1414 AH). *al-Miṣbāḥ al-Munīr*. Qom: Dar al-Hijrah.
- Ibn Fāris, A. (1404 AH). *Mu'jam Maqāyīs al-Lughah*. Qom: Maktab al-I'lām al-Islāmī.
- Jawhārī, I. (1376 AH). *al-Ṣiḥāḥ*. Beirut: Dār al-'Ilm lil-Malāyīn.
- Khamenei, A. (n.d.). *Collected Speeches*. Retrieved from <https://farsi.khamenei.ir>
- Kulaynī, M. (1407 AH). *al-Kāfī* (A. Ghafari, Ed). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.
- Makarem Shirazi, N. (1992). *Tafsīr Nemooneh*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.
- Meshkini, A. (2002). *Translation of the Qur'an*. Qom: al-Hadi.
- Misbah Yazdi, M. T. (2007). *Society and History from the Perspective of the Qur'an*. Qom: Islamic Propagation Organization.

- Muṣṭafavī, H. (1989). *al-Taḥqīq fī Kalimāt al-Qur'ān*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Qaraati, M. (2009). *Tafsīr Noor*. Tehran: Cultural Center for Lessons from Quran.
- Qarashī Banābī, A. (1996). *Tafsīr Aḥsan al-Ḥadīth*. Tehran: Bi'that Foundation.
- Rezaiyan, A. (1995). *Principles of Management*. Tehran: SAMT.
- Ṣādiqī Tehrānī, M. (1406 AH). *al-Furqān fī Tafsīr al-Qur'ān bil-Qur'ān wa al-Sunnah*. Qom: Islamic Culture.
- Sadrifar, N., et al. (2017). "An Analysis of Tradition and the Structure of Social Change (with emphasis on verse 11 of Surah al-Ra'd)." *Journal of Social Theories of Muslim Thinkers*. No. 12.
- Sadrifar, N., et al. (2018). "Analysis, Comparison, and Critique of Exegetical Viewpoints on the Tradition of Change (under verse 11 of Surah al-Ra'd)." *Qur'anic Knowledge Research Journal*. No. 33.
- Ṣadūq, M. (1403 AH). *Ma'ānī al-Akḥbār*. Qom: Islamic Publishing House.
- Sayyid Raḍī, M. (1414 AH). *Nahj al-Balāghah*. (S. Ṣāliḥ, Ed). Qom: Hijrat.
- Ṭabāṭabā'ī, M. H. (1417 AH). *al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Qom: Islamic Publishing House (Jāmi'ah al-Mudarrisīn).
- Ṭabrisī, F. (1412 AH). *Tafsīr Jawāmi' al-Jāmi'*. Qom: Seminaries management center.

استناد به این مقاله: عارفی، خلیل، بنائی، علی، خاشعی ورنامخواستی، وحید. (۱۴۰۴). اصول مدیریت جامعه مبتنی بر سنت الهی تغییر اجتماعی، دو فصلنامه علمی سراج مُنیر، ۱۶(۵۱)، ۲۸۷-۳۱۶. DOI: 10.22054/ajsm.2025.77343.1991

Seraje Monir is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.